

Bijbel en staatsvorming: bijbelverspreiding in de Molukken aan het begin der negentiende eeuw

Chr.G.F. de Jong

Inleiding

De kerkelijke archieven van de Molukken¹ die betrekking hebben op de periode tot 1942 zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.² Om enig inzicht te krijgen in het dagelijks reilen en zeilen van de inheemse christenheid op Ambon en omliggende eilanden in de negentiende eeuw is men daarom aangewezen op overheidsarchieven in Den Haag en Jakarta, de archieven van het Nederlandse Zendinggenootschap (NZG)³ en gepubliceerde reisverslagen, jaarverslagen van bestuursambtenaren e.d. Vooral de overheidsarchieven zijn, wegens hun grote rijkdom aan kerkelijk materiaal, van belang. Hoewel in Europa de Franse Revolutie (1789) de oude banden tussen kerk en Ancien Régime had doorgesneden en aan de bevoorrechte positie van de kerk binnen de samenleving een einde had gemaakt, bleven in Nederlands-Indië na 1800, in welk jaar Nederland Indië van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) overnam en als kolonie in zijn staatsbestel opnam, vooreerst kerk en staat nauw verweven.⁴ Zowel wat betreft de onderworpen positie van de Indische Kerk ten opzichte van de staat, die bestond sedert de in 1643 door de gouverneur-generaal Antonio van Diemen ingevoerde kerkorde, als de dagelijkse gang van zaken van het kerkelijk leven, is het vooral de continuïteit met de VOC-tijd die opvalt, niet zozeer de breuk. Hoewel deze kerkorde formeel van kracht bleef tot 1795 (en informeel totdat in 1844 de nieuwe reglementen van kracht werden), bleef ook in de negentiende en twintigste eeuw de Indische Kerk in zowel bestuurlijk en administratief als financieel opzicht aan de staat gebonden. Het instituut der ‘commissarissen politiek’, ingesteld bij de kerkorde van 1643 om de invloed van de regering op de kerk te garanderen, bleef bestaan tot onder het Engelse bewind in 1811 en leefde vervolgens voort in de bepaling dat de president van het (op dat moment nog) te vormen hoogste kerkelijk bestuur te Batavia een lid van de Raad van Indië diende te zijn, in 1835 overigens afgezwakt tot “of een aanzienlijk en invloed hebbend lid der Protestantsche gemeente te Batavia”.⁵

Hoewel na 1800 de staat formeel neutraal was in godsdienstige kwesties en niet één kerk of geloofsgemeenschap boven de andere verheven was of bevoorrecht werd, voltrok in Nederlands-Indië het kerkelijk leven zich aldus binnen enge door de overheid vastgestelde kaders en stond het doen en laten van kerkelijke ambtsdragers, functionarissen en organen onder permanent gouvernementeel toezicht. Voor de kleinste zaken, als het schilderen van de kerkdeur, moest aan het gouvernement toestemming worden gevraagd. Deze situatie was overigens minder toe te schrijven aan onvermogen van de staat om de tijd van het Ancien Régime achter zich te laten, als wel aan een combinatie van enerzijds de behoefte om, onder inachtneming van strikte neutraliteit, te controleren, te regelen en te domineren wat zich op godsdienstig gebied afspeelde en anderzijds de zichzelf opgelegde taak van opvoeding van de inheemse bevolking, tot welk doel de georganiseerde religie, in dit geval de Indische Kerk, een zeer geschikt instrument was. Deze kerk bleef dan ook in door de overheid gefinancierd, al beperkte die financiering zich tot de allernoodzakelijkste

-
- 1 Hier is met “Molukken” bedoeld de regio die de Ambonse eilanden of Midden-Molukken omvat. “Maluku” is de collectieve inheemse naam van vijf eilanden aan de westkust van Halmahera (ook Jailolo), te weten Ternate, Tidore, Moti, Makian en Bacan. Deze waren beroemd om hun kruidnagelen. De Portugezen noemden het gebied Maluquo of Maluco, doch gebruikten soms ook de meervoudsvorm “as Malucas”. De Engelsen en de Nederlanders introduceerden later de namen the Moluccas, de Molukken en de Molukse eilanden. In een meer omvattende betekenis werd de term Maluku (Molukken) ook gebruikt voor Ambon en zelfs voor de Banda-eilanden, waar een andere specerij vandaan kwam, de muskaatnoot, alsmede voor omliggende eilanden als Halmahera, Ceram, Buru, de Sula-archipel en Obi. Aan het begin van de Nederlandse tijd, die duurde van 1800 tot 1945/9, omvatte het Gouvernement der Molukse Eilanden de groep eilanden gelegen tussen Celebes, Nieuw Guinea en Timor.
  - 2 Niet alleen de kerkelijke archieven van Ambon, ook grote delen van het residentiearchief van Ambon, met name uit de jaren ca 1890-1942, zijn in de loop der tijd verloren gegaan. Oorzaken waren, naast de tand des tijds, een brand in het gouvernementkantoor te Ambon in 1875 en de bombardementen op Ambon door de geallieerden in februari 1943 en aug. 1944. Het residentiearchief Ambon tot omstreeks 1890 is in de laatste jaren van de 19de eeuw naar het Landsarchief in Batavia overgebracht. Het bestuursarchief van Saparua werd onlangs teruggevonden op de zolder van het oude controleurskantoor te Saparua. Dit archief is evenwel nog niet ontsloten.
  - 3 De Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (VNZ), waarvan het NZG na de oorlog deel uitmaakte, zijn in 1951 in de Nederlandse Hervormde Kerk geïntegreerd en gecontinueerd als de Raad voor de Zending (RvdZ) der NHK. Het NZG-archief is sedertdien onderdeel van het Archief van de RvdZ, dat gedeponereerd is in het Rijksarchief te Utrecht.
  - 4 Zie hierover Th. van den End, “The nineteenth century as a category in Indonesian religious history”, *DZOK* 2000/2, 53-66.
  - 5 Een “burgerlijk lid” wel te verstaan. “Reglement op het bestuur der Prot. Kerk in Ned.-Indië”, vastgesteld bij Kon. besluit van 28 okt. 1840, nr 57, art. 7; *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 1844, nr 34; vgl. *Scheiding van Kerk en Staat in Nederlandsch-Indië*, 4, sub art. 7.

uitgaven. Voor het overige, zoals de productie en verspreiding van bijbels, moest een beroep gedaan worden op particuliere middelen, daar het overheidsbeleid er immers op gericht was te bevorderen dat de kolonie meer opbracht dan ze kostte.⁶ Het duurde nog ruim een eeuw voordat de scheiding tussen kerk en staat een feit was; op het bestuurlijke vlak voltrok die zich in de jaren dertig van de twintigste eeuw, althans wat de Molukken en de Minahasa betreft, op het financiële vlak in 1950, toen de toenmalige president van Indonesië, Soekarno, de ‘zilveren koorde’, die de kerk met de staat verbond, doorsneed.

Aan het begin der negentiende eeuw was de situatie aldus dat de predikanten der Indische Kerk, waaronder ook die van de Nederduitse gemeente te Ambon, door de regering werden geworven, aangesteld en bezoldigd. En hoewel pas in 1854 bij wet werd geregeld dat de benoeming van ouderlingen en diakenen onderworpen was aan de goedkeuring van de gewestelijke autoriteiten,⁷ werden in de Molukken ook voordien al geen lagere kerkelijke ambtsdragers benoemd zonder voorafgaand overleg met en instemming van het gouvernement. De eerste kerkmeester die te Ambon werd aangesteld (1817) kreeg zelfs zijn geschreven instructies van de gouverneur.⁸ Bovendien waren veel kerkelijke ambtsdragers in het dagelijks leven gouvernementsambtenaar of waren ze voor hun bedrijf of broodwinning van het gouvernement afhankelijk. Gouvernement en kerk (diaconie) oefenden gezamenlijk toezicht op liefdadige en kerkelijke instellingen als het armenfonds, de wees- en boedelkamer, het Hulpzendinggenootschap en het Weeshuis. Benoemingen tot lid van de besturen van deze organen, behalve het Hulpzendinggenootschap, gebeurden bij gouvernementsbesluit.

En niet te vergeten was er het door het gouvernement gefinancierde volksonderwijs, waarvan de dagelijkse leiding tot omstreeks 1870 in handen was van de Subcommissie van Onderwijs, die hoofdzakelijk was samengesteld uit gouvernementsambtenaren, aangevuld met een enkele zendeling of predikant. Tot 1864 was de hoogste ambtenaar voor het volksonderwijs in de Molukken een NZG-zending: B.N.J. Roskott.⁹

Ook het beheer der kerkelijke financiën en eigendommen was voor een belangrijk deel in handen van de overheid. De diaconie-gelden der plaatselijke gemeenten, door de kerkgangers gestort in een armenbus bij de voordeur der kerk, werden door de controleur beheerd, terwijl het dorps hoofd de sleutel van de kerk bewaarde, niet de zendeling of inheemse voorganger. Lokale gemeenten hadden weliswaar hun eigen kerkfonds ter bestrijding van lopende uitgaven der gemeente, dat gevuld werd via de collecte tijdens de dienst, de kerkbuis en via huis-aan-huis-collecten, doch men was altijd achteraf verantwoording schuldig over de besteding aan de gouvernemente rekenkamer.

Wat voor de kerk gold, gold ook voor de zending. Te beginnen met Joseph Kam (geb. 1770; in de Molukken van 1815 tot 1833) waren de Nederlandse zendelingen in de Molukken weliswaar door het NZG te Rotterdam uitgezonden en werden ze door dit genootschap bezoldigd, doch ook zij hadden dagelijks met het gouvernement en zijn vertegenwoordigers te maken, zowel in de formele als in de informele sfeer. Of het nu ging om de uitbetaling van de salarissen der gemeentevoorgangers, het verkrijgen van een reis pas, het beschikbaar zijn van een draagstoel of een *orembai* met “scheppers” (roeiers) voor bezoeken aan veraf gelegen gemeenten, het plaatsen van schoolmeesters en de opvang van nieuw-gearriveerde zendelingen, het toezicht op de kerkgang en op de gang der jeugd naar de zondagsschool, het regelen van de bouw en het onderhoud en gebruik van een dorpskerk – altijd en overal diende de zendeling zich tot het dichtstbijzijnde gouvernementskantoor of tot zijn regent of dorps hoofd te wenden voor hulp of toestemming. Wee de zendeling die met een hoofd, resident of controleur te maken had die onkerkelijk was of gekant was tegen de activiteiten van de zending in zijn ressort!

Een zelfde situatie gold in grote lijnen ook voor de betrekkingen tussen het gouvernement en de islam. Islamitische voorgangers bekleedden hoge publieke functies, zoals *imam* Djafar Hatala van Ambon, die in 1885 adviserend lid van de Grote Landraad was. Het gouvernement wees de islamitische voorgangers aan, de *imam*, *kasisi*, *khatib* en *modin*, en hoewel van enige affiniteit tussen de meeste gouvernementsambtenaren en de islam geen sprake was en de kennis betreffende islamitische zake van de meeste ambtenaren niet groot geweest zal zijn, aarzelde men niet om in te grijpen als de situatie erom vroeg. Zo stelde de resident van Ambon, D. Heijting, in 1886 in eigen persoon een onderzoek in

---

6 Over deze kwestie, zie P.H. van der Kemp, “Mr. T.C. Elout als Minister van Koloniën, in zijne veroordeeling van het beleid der Regeering van den gouverneur-generaal baron Van der Capellen. Blijkens onuitgegeven stukken”, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, zevende volgreeks (deel LXII der gehele reeks) (1909) 1-476.

7 *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*, 1854, nr 99; vgl. *Scheiding van Kerk en Staat in Nederlandsch-Indië*, 51.

8 N. Engelhard en J.A. van Middelkoop, Commissarissen tot de overname der Molukse Eilanden te Ambon, “Instructie voor den Commissaris Politiek en Kerkmeester”, 21/7/1817, AA 236.

9 1811-1873; 1835-1864 namens het NZG zendeling-onderwijzer te Ambon; hoofd van het in 1835 door hem opgerichte Instituut ter opleiding van inlandse jongelingen tot zendingen en onderwijzers te Ambon; 1842-1864 opziener (inspecteur) van het gouvernements inlands onderwijs in de Midden-Molukken.

naar leer en leven van de *kasisi* in de negorij Tulehu (afd. Ambon), nadat door een deel van de bevolking klachten waren geuit over hun gebrek aan orthodoxie, zowel wat betreft het geloof als de voorgeschreven rituele verrichtingen. Hij bevond hun opvattingen evenwel geheel conform de traditionele islamitische leer en de klagers werden in het ongelijk gesteld.¹⁰

Godsdienst een staatszaak: het Medewerkend Bijbelgenootschap van Ambon

Doch niet alleen dergelijke min of meer formele zaken aangaande de kerk had het bestuur aan zich getrokken. Ondanks de gelijkberechtiging der godsdiensten en de neutraliteit van de staat, zagen sommigen, zowel in Nederland als in Indië, ook het brengen van een op het christendom gebaseerde beschaving onder de inheemse bevolking als een staatszaak, of in elk geval als een zaak die zowel de belangen van de bevolking als die van het gouvernement diende. Invloedrijke figuren hebben zich in de jaren twintig der negentiende eeuw voor dit christelijke beschavingsideaal ingezet, onder wie de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, J.C. Baud (1789-1859; GG 1833-1836), en de staatsman Gijsbert Karel graaf van Hogendorp (1761-1834).

J.C. Baud

Baud en Van Hogendorp, conservatieve geestverwanten en actieve leden van de Haagse afdeling van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG),¹¹ waren de stuwende krachten achter de initiatieven die dat genootschap in 1823 ontwikkelde om te komen tot de vertaling en verspreiding van de bijbel in Nederlands-Indië. De hulp en medewerking van de Indische regering was hierbij volgens Baud onontbeerlijk, zowel bij de bestudering der inheemse talen, die aan het vertalen van de bijbel diende vooraf te gaan, als bij de verspreiding.¹² Een niet onbelangrijke rol was in de plannen van Baud en Van Hogendorp weggelegd voor de gouverneur-generaal G.A.G.Ph. baron van der Capellen (1816-1826), aan wie Baud, in opdracht van het NBG, in een uitvoerige nota zijn ideeën uiteenzette.¹³ Baud kende de baron voldoende – hij was van 1819 tot 1821 onder hem algemeen secretaris van het Nederlands-Indische gouvernement geweest – om te weten dat niet tevergeefs een beroep op hem gedaan zou worden, zonder dat Van der Capellen overigens met dezelfde restauratiegedachte behept was als met name Van Hogendorp. Van der Capellen stelde hen inderdaad niet teleur, hij ging zelfs verder dan Baud en Van Hogendorp hadden beoogd. Hij beperkte zich niet tot Java, waaraan beiden in eerste aanleg gedacht hadden, doch richtte de blik ook op de buitengewesten. Dat hij in deze tijd juist een dienstreis naar de Grote Oost maakte, kwam uitstekend van pas en bleek voor de Molukken van verstrekkende betekenis te zijn, te meer daar hier geen tijdrovende taalstudies verricht behoevden te worden, noch de bijbel in de streektalen behoefde te worden vertaald, zoals op Java nodig was. In de Molukken was het Maleis in brede kringen van de bevolking voldoende bekend, zodat men onmiddellijk kon overgaan tot de verspreiding van de bestaande Maleise versie.¹⁴

10 D. Heijting, Resident van Ambon en Onderhorigheden, Algemeen verslag van de Residentie Ambon en Onderhorigheden met uitzondering van de Assistent-Residentie Banda over het jaar 1885, s.l., s.a., AA 853.

11 C.F. Gronemeijer, *Gedenboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1814-1914*, (Amsterdam, 1914) 46.

12 Als gevolg hiervan werd in 1832 te Surakarta (Solo) op Java een centrum voor de bestudering van het Javaans geopend, geleid door de Duitse taalgeleerde J.F.C. Gericke. Zie Marije Plomp, “J.F.C. Gericke en het Instituut van de Javaanse Taal”, in: *Woord en Schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië*. Onder redactie van Willem van der Molen en Bernard Arps, (Leiden, 2000) 89-105.

13 Gepubliceerd in Mijer, *Baud*, 197-205.

14 Zie volgende noot. Van der Capellen's reisverslag in “Het journaal van den baron Van der Capellen op zijne reis door de Molukko's”, in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg 17, deel 2 (1855) 281-315, 357-396; en “Beknopt Overzicht der Reize van den Gouverneur Generaal G.A.G.Ph. Baron van der Capellen, naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in den Jare 1824”, in: *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, jrg 2, dl 2 (1839) 648-658.

In juni 1815 was door het Engelse bestuur te Ambon een Auxiliary Bible Society opgericht,¹⁵ met de Engelse resident William Byam Martin (1811-1817) als voorzitter en Joseph Kam als secretaris.¹⁶ Met de teruggave van de Molukken aan de Nederlanders in maart 1817 werd het ontbonden, doch op 16 april 1824 werd te Ambon, op initiatief van de predikant S. Roorda van Eysinga¹⁷ en Van der Capellen en in beider aanwezigheid, een nieuw orgaan opgericht met hetzelfde doel, te weten het Ambonse Medewerkend Bijbelgenootschap.¹⁸ De voorzitter was, evenals in de Engelse tijd, de gouverneur der Molukken, in dit geval P. Merkus (1822-1828), een progressief man die in een aantal opzichten als geestverwant van Van der Capellen beschouwd kan worden.¹⁹

P. Merkus

De overige bestuursleden van het nieuwe genootschap werden gerekruteerd uit kringen van de meest vooraanstaande leden van de Ambonse maatschappij, zoals hogere bestuursambtenaren en ondernemers, grotendeels dezelfde lieden die al in de besturen van andere “liefdadige instellingen” zaten. Joseph Kam werd de “Bibliothecaris” van het nieuwe genootschap, hetgeen inhield dat hij met de fondsenwerving, het laten drukken, het beheer en de daadwerkelijke verspreiding van bijbels belast werd.²⁰

De doelstelling van het genootschap werd in een circulaire bekendgemaakt, die overigens niet repte van de koloniaal-politieke oogmerken van de initiatiefnemers. Die doelstelling werd in niet geheel vlekkeloos Nederlands als volgt onder woorden gebracht: “Voormelde Bestuurderen durven zich alsnu vleijen, met eenen gunstigen uitslag, van de bereids door hun gedane aanvankelijke pogingen, en ook van die welke zij in den vervolge in het werk zullen stellen, ten einde door eene makkelijke verkrijging van Bijbels, en eene toereikende verspreiding van dezelve, onder de min verlichten en zoogenaamde gemeenen man, als ook

onder hen, die door onvermogen buiten staat zich bevinden, om door aankoop van Bijbels aan de weldadige kennis, van de leer des Christendoms te geraken, en eindelijk ook voor de zoodanigen, die de behoeften gevoelen van door de lezing en beoeffening van dat Boek, hunne rampen verligt en hun lijden gelenigd te vinden, en alzoo in ruime mate vertroosting, licht en kennis te kunnen erlangen.”²¹ Ten onrechte werd hier de behoefte van het onderwijs niet genoemd, want al sinds de dagen van de VOC was de bijbel het belangrijkste leer-, taal- en leesboek op de volksscholen. Er waren verschillende bronnen waaruit men middelen kon putten. Een enkele maal droeg Joseph Kam uit eigen zak bij, doch meestal werden de benodigde middelen van het NBS en het NZG ontvangen.²²

15 Dat gebeurde naar het voorbeeld van de oprichting van een bijbelgenootschap te Batavia op initiatief van de Britse machthebber Sir T.S. Raffles (1781-1826). Dit werkte samen met de in 1804 te Londen opgerichte *British and Foreign Bible Society*. De oprichting van het Nederlands Bijbelgenootschap in 1814 geschiedde op initiatief van het Brits Bijbelgenootschap. Een van de eerste vruchten van de samenwerking tussen de twee eerstgenoemde genootschappen was het voorzien in de grote behoefte in Ned.-Indië aan bijbels, zowel in Latijns (de veel gebruikte hoog-Maleise bijbel van Leijdecker-Werndly van 1731/1733 werd herdrukt in 1821) als Arabisch karakter (de minder succesvolle verspreiding van de in 1819 herdrukte vertaling-Leijdecker-Werndly van 1758). Tevens werkte het Britse Bijbelgenootschap mee aan een Javaanse bijbelvertaling (vertaling-Brückner, 1829; door de regering in beslag genomen), de Tobabatakse bijbelvertaling en het Angkola-Batakse Nieuwe Testament. Zie C.F. Gronemeijer, *Gedenkboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1814-1914*, (Amsterdam, 1914) 44-73, 77-83.

16 Het tweede Engelse tussenbestuur in de Molukken duurde van 19 febr. 1810 tot 25 maart 1817. De hoofden van bestuur waren: 1810: E. Tucker; 1810-1811: M.H. Court; 1811-1817: W. Byam Martin. Martin was opgeleid aan de bestuursacademie te Calcutta en was een leerling van de Engelse zendeling William Carey te Serampore. Zie I.H. Enklaar, *Joseph Kam, “Apostel der Molukken”*. (Den Haag, 1963) hfdst. iv.

17 S. Roorda van Eysinga; 1773-1829; 1818-1821 predikant te Batavia; heeft in de jaren 1821-1824 een dienstreis langs een aantal Prot. gemeenten gemaakt, die hem te Malakka, Makassar, de Molukken, Ternate en Manado bracht. Voor zijn bezoek aan de Molukken, zie S. Roorda van Eysinga en P.P. Roorda van Eysinga, *Vershillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga*, II, (Kampen, 1831) 110-186.

18 Bestuurders van het Medewerkend Bijbelgenootschap in de Molukken, Circulaire nr 1, gericht aan de Resident van Banda, 13/7/1824, AB 105, geeft als datum 17 april; Enklaar, *Joseph Kam*, geeft 16 april, wat waarschijnlijk juist is, daar de GG op 17 april een drukbezochte afscheidsreceptie hield. Hij vertrok uit Ambon op 18 april. “Het journaal van den baron Van der Capellen op zijne reis door de Molukko’s”, in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg 17, deel 2 (1855) 281-315, 357-396, maakt geen melding van deze gebeurtenis.

19 Zie bijvoorbeeld P. Merkus aan L.P.J. Burggraaf du Bus de Gisignies, 31/3/1827, La B, Archief Min. van Kol. 606. Verbaal 14 maart 1828, nr 61, waaruit blijkt dat Merkus zich geheel achter Van der Capellen’s bestuursvorming in de Molukken stelde.

20 Bestuurders van het Medewerkend Bijbelgenootschap in de Molukken, Circulaire nr 1, gericht aan de Resident van Banda, 13/7/1824, AB 105.

21 *Ibidem*.

22 Enklaar, *Joseph Kam*, 116-120.

De collecten van 1824 en 1830-1835

Een belangrijke manier om aan geld te komen was het houden van collecten onder de bevolking, die plaatsvonden naast de reguliere, reeds bestaande collecten voor kerk, diaconie, leprozerie, het armenfonds en andere charitatieve zaken. De eerste collecte voor het Ambonse Medewerkend Bijbelgenootschap werd gehouden in mei en juni 1824, kort na de oprichting. De totale opbrengst is niet bekend, doch het resultaat moet niet onbevredigend geweest zijn want het werd omschreven als een “opwekkend voorbeeld ter navolging”.²³ Op de Uliassers (of Lease-eilanden, Saparua, Haruku en Nusalaut), het enige gebied waarvan het resultaat wel bekend is, werd f 709,- ingezameld, op een christelijke bevolking van ruim 12.000 zielen (1830) was dat gemiddeld 6 *kepin* (cent) per persoon.²⁴

Het resultaat van de eerstvolgende collecte, die (waarschijnlijk²⁵) in 1830 gehouden werd, was een bescheiden f 251,- voor de gehele residentie, welk bedrag voor het grootste deel (f 187,-) werd bijeengebracht door de “civiele en militaire lijst”, het corps (Indo-Europese en Europese) gouvernementsambtenaren, ondernemers en handelaren alsmede het officierscorps. De “inlandsche lijst”, die om onbekende reden alleen op Ambon-eiland rondging, stelde ernstig teleur, “niettegenstaande de menigvuldige aanmaningen van D^s Kam”.

Doch in 1831 werd veel goedge maakt: de lijst ging rond tot in de uithoeken van de residentie en de oogst bedroeg f 822,16. Van dit bedrag brachten opnieuw de Uliassers, waar omstreeks 500 inwoners intekenden voor bedragen uiteenlopend van 25 *kepin* tot enkele *golden*,²⁶ het meeste in: f 511,80, wat neerkwam op bijna 4 *kepin* per gemeentelid. Om onbekende reden heeft men zich in dit jaar wat Ambon-eiland betreft beperkt tot een veertigtal notabelen van Europese en Indo-Europese herkomst en werd de negorijbevolking gepasseerd. De gulste gever in deze jaren was niet de gouverneur, A.A. Ellinghuysen (1829-1836), die boven aan de lijst stond en met een forse f 25,- anderen aanspoorde ook royaal te geven, maar Joseph Kam, die f 50,- gaf en aangaf dat het volgend jaar weer te zullen doen. Ook op verder weg gelegen, straatarme eilanden werd behoorlijk gegeven, van de vijftig zielen tellende gemeente op het eilandje Manipa bijvoorbeeld, net als Boano gelegen voor de westkust van Ceram, droegen er dertig iets bij, voor een totaalbedrag van f 9,35, wat des te opmerkelijker is daar de meeste gemeentelieden hier tot de categorie der “burgers”²⁷ behoorden (58 van de 96 in 1825²⁸) – en van burgers werd meestal niets verwacht, zoals beneden nog blijken zal.

In de volgende jaren daalden de opbrengsten der bijbelcollecten steeds verder, terwijl die voor andere charitatieve doeleinden op peil bleven of zelfs stegen. Kunnen de jaren 1832 en 1833 met een opbrengst van resp. f 405,50 en f 396,- nog redelijk genoemd worden, aanzienlijk slechtere resultaten werden geboekt in 1834 en 1835, toen jaarlijks in de gehele residentie nog geen f 300,- werd opgehaald. Wellicht werd hierin het wegvallen van Kam in 1833 zichtbaar, die sedert de oprichting de bezielende kracht geweest was achter het werk van het Ambonse Bijbelgenootschap. Aan de offerbereidheid van de bevolking lag het in elk geval niet, want in 1838 werd op de Uliassers ten behoeve van de armen een bedrag van f 3.213,29 opgebracht.²⁹

De lijst van 1835

In vergelijking met de voorafgaande jaren zijn de lijsten van 1831 en 1835 in die zin uniek, dat ze naast de “Civiele en Militaire Departementen” de namen van de hoofden van als christelijk geregistreerde negorijen vermelden, dat wil zeggen van negorijen waarvan de bevolking geheel of grotendeels als christelijk geregistreerd stond en waar meestal

---

23 Bestuurders van het Medewerkend Bijbelgenootschap in de Molukken, Circulaire nr 1, gericht aan de Resident van Banda, 13/7/1824, AB 105.

24 Genoemd in “Extract uit het Register der Handelingen en Besluiten van den Hoofdadministrateur, J.H.J. Moorrees, bij absentie van den Gouverneur der Moluksche Eilanden”, (P. Merkus), 4/3/1825, nr 1, AA 38/6. Moorrees was tevens vice-president van het Ambonse Medewerkend Bijbelgenootschap. Ter vergelijking: een pond sago-meel, het hoofdvoedsel, kostte in 1842 tussen de 0,5 en 1,5 cent. Zie B.N.J. Roskott, “Iets over het Eiland Amboina wat aangaat deszelfs geographische en statistieke gesteldheid, zeden, gewoonten enz. enz.”, [januari 1842], ARvdZ 34/5.

25 Het kan zijn dat in de tussenliggende jaren ook gecollecteerd is, doch daarvoor zijn in de archieven geen aanwijzingen gevonden.

26 De Indische gulden of ropia was toen evenveel waard als de Nederlandse gulden. Er gingen 100 *kepin* in een 1 *golden* of *gulden*. Gb van 18 febr. 1826, *Staatsblad van Ned.-Indië* 1826, nr 7. Zie over het muntstelsel in Ned.-Indië, J.P. Moquette, “De munten van Nederlandsch-Indië”, in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, L (1908) 1-61; LI (1909) 1-94.

27 De burgers of *orang bebas* (vrije mensen) bestonden uit Europese afstammelingen, Javanen en mensen van elders in Ned.-Indië en hun afstammelingen, overgeplaatsten uit de inlandse volksklasse (bijv. als vorm van beloning voor militairen) en uit vrijgelaten slaven en hun nakomelingen. Anders dan de inlandse bevolking waren ze vrijgesteld van allerlei gemeenschapdiensten, doch ze hadden ook minder rechten. Hun hoofden droegen de titels sergeant, sergeantwijkmeester en korporaal. Zie C.R. Bakhuizen van den Brink, “De inlandsche burgers in de Molukken”, in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, deel 70 (1915) 595-649.

28 Zie bijv. J.F. Bormeister, “Opgave van het aantal christenen in de negorij Tumalehu op Manipa per 15 februari 1825”, ARvdZ 29/2/G. Het is aan de namen op de intekenlijst van 1831 niet te zien wie burgers waren en wie tot de inlandse bevolking behoorde.

29 “Verslag van de Staat van de Residentie Saparua in 1838”, januari 1839, AA 1142.

een school en een kerk stonden en een schoolmeester woonde. Dat alleen de namen der hoofden opgetekend werden, behoeft strikt genomen niet te betekenen dat de rest van de bevolking niet ook heeft bijgedragen, daar in de bijdragen der hoofden die der negorijbevolking begrepen kunnen zijn, doch zeker is dat niet en, gelet op de geringe opbrengst vergeleken met de lijst van 1831, ook niet waarschijnlijk.

Bij het vergelijken van de opbrengst der onderscheiden groepen, met name die der Europese ambtenaren en inlandse regenten, dient bedacht te worden dat de functie van regent onbezoldigd was. Een interessante vraag is nog in hoeverre deze hoofden het zich konden permitteren een bijdrage te weigeren aan een door de gouverneur warm aanbevolen collecte, gegeven het feit dat, hoewel ze voor het leven benoemd waren, hun prestige en gezag als bestuurder in belangrijke mate afhankelijk waren van de steun van het gouvernement en van de gouvernementsrechtspraak (via bestuursambtenaren, de Raad van Justitie en de Kleine en Grote Landraad). Vermoedelijk was die vrijheid niet groot en wellicht hebben het genootschap en gouvernement van dit fenomeen gebruik gemaakt om de hoofden tot een bijdrage te bewegen, al was die nog zo bescheiden.

Een andere opvallende zaak is dat de regenten op deze lijst vrijwel uitsluitend behoorden tot de inlandse bevolking. Hoofden van burger-negorijen komen er niet in voor, evenmin overigens als in eerdere lijsten. Het gaat om hoofden van uiteenlopende rang, van hoog naar laag de *raja*, *pati* en *orang kaya*, welke titels, voor zover ze niet erfelijk waren, door het gouvernement werden toegekend aan de regenten naar de mate van persoonlijke bekwaamheden en ijver en betrouwbaarheid.³⁰ Een reden voor het passeren van de burgers wordt nergens gegeven. Een mogelijke verklaring is dat men van een collecte onder als christelijk geregistreerde burgers weinig of niets verwachtte, aangezien ze een balsturig en moeilijk te besturen deel van de bevolking uitmaakten en hun betrokkenheid bij kerk en christendom over het algemeen gering was.³¹

Op twee na alle hoofden van de dertig inlandse negorijen “onder Ambon” – d.w.z. het zuidelijke schiereiland Leitimor, de kust van Hitu langs de Baai van Ambon en het oosten van Ambon-eiland – die in de zielsbeschrijving van 1833 als christelijk te boek staan,³² hebben in 1835 bijgedragen.³³ Alleen de hoofden van de negorijen Ahusen en Leahari ontbreken op de lijst. Een reden voor dit ontbreken werd niet gegeven. Op het noordelijk gedeelte van schiereiland Hitu, dat wil zeggen in de afdelingen Hila en Larike, bevonden zich – anders dan twee eeuwen tevoren – geen geheel of overwegend christelijke negorijen; de hier woonachtige christenen behoorden merendeels tot de militaire bezetting van de “blokhuizen” in beide negorijen, en verder tot de burgers die zoals gezegd niet werden benaderd.³⁴ Van de vier onder de afdelingen Hila en Larike genoteerde inlandse regenten kwam één van Manipa, één van Boano en twee – beiden analfabeet – van Zuidwest-Ceram. Alle overige regenten in deze afdelingen waren islamieten.

Op de Uliassers was ook deze keer de offerbereidheid zo mogelijk nog groter dan op Leitimor en zuidelijk Hitu: de hoofden van alle als christelijk geregistreerde negorijen, 28 in getal, hebben bijgedragen.³⁵

De intekenlijsten

De voorzitter, gouverneur Ellinghuysen, beval de collecte voor het Medewerkend Bijbelgenootschap in 1835 met de volgende woorden aan:³⁶

---

30 Zie art. 81 vlg. van het *Reglement op het binnenlandsch bestuur en dat der finantien op Amboina en Onderhoorigheden* (15 april 1824), in: Ch.F. van Fraassen en P. Jobse, bew., *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1900-1942*. (4 Delen. Den Haag: ING, 1997) IV, 1-37.

31 Zie bijv. het verslag van P. Keyser van zijn bezoeken aan de burger-negorijen Hila en Larike in 1835, waarover hij zich negatief uitlaat, in: “Extract uit het dagboek van zendeling P. Keyser van 1 januari tot ultimo juni 1835”, s.a., ARvdZ 59/3. Even negatief was Roskott tien jaar later, in: B.N.J. Roskott, gedelegeerde van de Subcommissie van Onderwijs te Ambon, Verslag mijner inspectie langs de inlandse christenscholen in het jaar 1845, [28/4/1845], ARvdZ 34/5.

32 “Generaal Overzicht der Zielsbeschrijving van de Residentie Amboina en Onderhoorigheden onder Ult” December 1833”, 1/1/1834, AA 1101. De bevolkingscijfers in dit artikel zijn aan dit stuk ontleend.

33 Die christelijke negorijen telden 8.372 christenen; de zes islamitische negorijen in dit gebied: Baturera, Tulehu, Tial Islam, Tengtanga, Laha en Leinusa, telden 2.630 inwoners.

34 In de afdelingen Hila en Larike met dertien langs de noordwestkust van Hitu gelegen negorijen (Liang, Morela, Mamala, Hitulama, Wakal, Hila, Kayteto, Cheit, Lima, Uring, Asiluloh, Larike en Wakasihu) woonden per ult. 1833 8.113 islamieten en 213 christenen, de laatsten vrijwel uitsluitend te vinden onder de burgers, enkele Indo-Europeanen en een handvol inlands overheids personeel.

35 Tellende 14.371 christenen; de islamitische negorijen op de Uliassers, te weten Kulor (Saparua), Pelauw, Kailolo, Kabauw en Ruhumony (Haruku) telden 4.107 inwoners.

36 Intekenlijst voor het Medewerkend Bijbelgenootschap te Ambon voor het jaar 1835, 2/5/1836, AA 1080c.

Het bestuur van het alhier gevestigd genootschap voornoemd, biedt bij deze alle ambtenaren, ingezetenen en geëmployeerden de Inteekenings Lijst aan, ten behoeve van dat fonds over het loopende jaar.

De ruime bijdragen waarvoor alhier steeds is ingeschreven geworden, zijn te vele blijken van de belangstelling en de overtuiging van het nut van het genootschap welke de gegoedsten alhier bezielen, dan dat wij het noodig zouden oordeelen hierover in het breede uit te weiden.

Wij noodigen U alzoo daartoe bij deze uit, niet twijfelende of onze pogingen zullen door milde liefde giften worden geschraagd, ten einde daardoor blijke, dat eene inrigting welke bij alle beschaafde volken krachtadig wordt ondersteund, ook nog op deze plaats in waarde wordt gehouden.

Lijst 1: Civiel departement te Amboina

De ondergeteekenden gaarne deelnemende in de menschlievende pogingen om het woord van God meer algemeen te verspreiden en bijzonder in de behoefte aan Bijbels op deze Eilanden³⁷ willende voorzien hebben zich tot dat einde verbonden zoodanige sommen als achter hunne namen uitgedrukt staan te voldaan.

Contributie

Handteekening der Contribuant

Namen der Inteekenaren	Jaarlijks	Ineens	Handteekening
A.A. Ellinghuijsen ³⁹	f 25		Ellinghuysen
J.B. Timmerman ⁴⁰	10		J.B. Timmerman
A.H. Rijkschroeff ⁴¹	10		A.H. Rijkschroeff
J. Wauters ⁴²	10		J. Wauters
J.E. Bernard ⁴³	10		J.E. Bernard
G.C.C. Köhler ⁴⁴	—	—	
F.T.T. de Riemer ⁴⁵	10		d. Riemer
P.J. Timmerman ⁴⁶	10		P.J. Timmerman

37 Hier wordt de indruk gewekt dat de opgehaalde gelden in de Molukken zouden worden besteed. Doch de opbrengst werd in zijn geheel naar het Bijbelgenootschap in Batavia overgemaakt.

38 Ondanks de uitgave door Etmans van de negentiende-eeuwse doop- en bevolkingsregisters van Ambon, Saparua en Banda, waarvan dankbaar gebruik is gemaakt, is het niet mogelijk gebleken van alle ondertekenaars volledige biografische gegevens te vermelden. Maar dat is voor ons doel ook niet nodig. De opgenomen gegevens zijn beperkt tot de publieke functies. Gegevens over met wie de betrokkene gehuwd was en wie zijn kinderen waren, zijn niet opgenomen. M.D. Etmans, *De doopregisters van de protestantse gemeente te Ambon*. 2 Delen, Ferwert (Frl.), 1999; Idem, *De bevolking van Banda van 1818-1920*. 2 Delen, Leeuwarden (Frl.), 1998; Idem, *De bevolking van Saparoea van 1821 tot en met 1946 (deels t/m 2000)*, Ferwert (Frl.), 2001.

39 A.A. Ellinghuysen was gouverneur der Moluksche eilanden van 1829 tot 1836.

40 J.B. Timmerman; 1790-1846; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; gouvernementsambtenaar, o.m. ontvanger der Kollaterale Successiën, griffier van de Raad van Justitie, lid van de Wees- en Boedelkamer, secretaris en later voorzitter van het Medewerkend of Hulpzendelinggenootschap te Ambon en tot zijn dood assistent-resident van Hila en Larike.

41 A.H. Rijkschroeff; 1798-1850; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; 1825 provisioneel directeur van de Wisselbank en secr. van de Wees- en Boedelkamer. Deze laatste functie vervulde hij tot 1829. In 1826 werd hij lid van de Raad van Justitie en directeur van het Verwisselkantoor; van 1841 tot 1842 was hij wnd gouverneur van de Molukken. Tevens was hij vanaf de oprichting in 1828 lid van de Subcommissie van Onderwijs te Ambon.

42 J. Wauters (Wouters); 1827 inspecteur der culturen.

43 J.E. Bernard; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; bekleedde sedert 1825 verschillende openbare functies, o.m. die van commies ter Administratie en secr. van het Kollegie voor Huwelijks- en Klein Geregtszaken. Te Hila volgde hij de in 1846 overleden J.B. Timmerman als resident op.

44 G.C.C. Köhler; 1800-1838; 1824 civiel opziener Larike; 1826-1830 wnd ontvanger (vanaf 1829 kassier en ontvanger) van de Inkomende en Uitgaande Regten; was van 18 dec. 1836 (dood van Gouverneur Ellinghuysen) tot 14 juni 1837 (bestuursaanvaarding door wnd Gouverneur De Stuers) wnd Gouverneur der Molukken; 1838 assistent-resident.

45 F.T.T. de Riemer was sedert 1835 lid van de Subcommissie van Onderwijs te Ambon.

46 P.J. Timmerman; overl. 1858; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; 1825-1826 lid van de Raad van Justitie; 1825 lid van de Wees- en Boedelkamer; 1826 pakhuismeester.

J.E. Twijssel ⁴⁷	10		J.E. Twijssel
G.C.D. Neumann ⁴⁸	4		Neumann
H. den Hartog ⁴⁹	4		H. Den Hartog
L.H. Smits ⁵⁰	3		L.H. Smits
K.C. Twijssel ⁵¹	5		K.C. Twijssel
N.M.G. Renoult ⁵²	1		Renoult
P. Keijser ⁵³	10		P. Keyser
J. Hoedt ⁵⁴	10		J. Hoedt
J.F. Zijlstra ⁵⁵	2		Zijlstra
J.A. Hoorn ⁵⁶	2		J. Hoorn
S.W.C. Laukens	1		Laukens
S.P. Harmanusz ⁵⁷	1		Harmanusz
F.G. Walter	0,50		F.G. Walter
J.M. Nanlohy	1,50		bedankt voor de verdere jaarlijkse contributie, J.M. Nanlohy
C. Helmus ⁵⁸	–	–	gezien, C. Helmus
J.F. Hulstkamp	2		Hulstkamp
A.P. Mossembekker	–		A.P. Mossembekker
S. Lopies		0,40	S. Lopies
C.F. Schmidhamer ⁵⁹	2		C.F. Schmidhamer
A.D. de Haan ⁶⁰	1		A. Dennie de Haan
E. van Hoven		1,50	E. van Hoven
A. Molle ⁶¹	–	–	gezien A. Molle
H.C. Scheepe	–	–	gezien Scheepe
S.P. Tupamahu		0,50	Tupamahu
C. Ariaansz		0,50	C. Adriaansz
P.F. Ostrowsky ⁶²		1	P.F. Ostrowsky
J. Leimena ⁶³		0,50	J. Leimena
W. Stamm	1		W. Stamm

47 J.E. Twijssel; 1796-1843; een der grootste ondernemers en handelaars van de Molukken; 1825-1826 lid van de Raad van Justitie; 1825 lid van de Wees- en Boedelkamer; bestuurslid van het Ambonse Hulpzendinggenootschap.

48 G.C.D. Neumann; 1792-1864; 1848 1^e commies; president van de Wees- en Boedelkamer; secr. Subcommissie van Onderwijs te Ambon.

49 H. den Hartog; 1793-1842; deurwaarder, gezworen exploitateur van de Raad van Justitie; 1821-1843 bestuurslid van het Ambonse Hulpzendinggenootschap.

50 L.H. Smits; 1768/9-1847; 1824 lid bestuur Medewerkend Bijbelgenootschap; bekleedde vanaf 1825 enkele openbare functies, als lid van de Wees- en Boedelkamer; lid van de Raad van Justitie; lid van het Kollegie voor Huwelijks- en klein Geregtszaken; majoor van de Schutterij.

51 K.C. Twijssel; 1798/9-1856; 1826 translateur der Maleise taal; 1826 benoemd tot "amanuensis" van het Weeshuisbestuur te Ambon.

52 N.M.G. Renoult; 1806-1887; 1834 klerk bij het beheer der pakhuizen; 1837 commies ter magistratuur; 1850 AR en Gouvernementssecr..

53 P. Keyser; 1801/2-1840; 1832 NZG-zending en wnd predikant te Ambon; 1839 zending te Wai.

54 Joh. Hoedt; 1791/2-1846; tot 1825 was hij wnd resident van Haruku; vervolgens 1ste commies bij de pakhuizen; ontvanger inkomende en uitgaande rechten; haven- en equipagemeester; griffier bij de Raad van Justitie; fiscaal bij de Grote Landraad. Daarnaast was hij lid van de kerkeraad van Ambon, van het bestuur van het Ambonse Hulpzendinggenootschap en vanaf 1835 voorlezer der Nederduitse gemeente.

55 J.F. Zijlstra; 1825 naar Ned.-Indië; tot 1833 onderwijzer gouvernements lagere school te Grisse; 1833 idem te Ambon; 1835 oneervol ontslagen.

56 J.A. Hoorn; 1826 wnd kassier en betaalmester, alsmede wnd collecteur van het Klein Zegel te Ambon; 1828 notaris; 1838 tevens vendumeester.

57 S.P. Harmanusz; 1798/9-1853; klerk van de Raad van Justitie te Ambon.

58 Er waren in deze tijd te Ambon twee personen met de naam C. Helmus: Carolus Helmus en Carolis Helmus.

59 C.F. Schmidhamer; 1796/7-1847; 1826 1^e klerk ter Administratie; 1829 secr. Wees en Boedelkamer te Ambon; 1^e commies beheer kas- en pakhuizen.

60 Adam Dennie de Haan; overl. te Ambon 1853.

61 A. Molle; 1826 1^e klerk ter magistratuur.

62 P.F. Ostrowsky; 1795/6-1862.

63 Er waren in deze tijd twee personen met deze naam.

J.W. Doe Neijs	1		J.W. Doe Neijs
H.A. Meijnne ⁶⁴	1		H.A. Meijnne
H.C. Guttig	–	–	Gezien Guttez
F. Gebouwer		1	F. Gebouwer
J.J. Hendriksz		0,50	J.J. Hendriksz
A.H. Gaspersz	1		Gaspersz
J.J. Tokaija	1		J.J. Tokaija
D.F. Pietersz ⁶⁵	1,50		Pietersz
F.B.W. Bernard		0,50	F.B.W. Bernard
J.N.B. Roskott ⁶⁶	8		B.N.J. Roskott
J.A. Kuuhl ⁶⁷	–	–	Gezien Kuuhl
D.S. Hoedt ⁶⁸	2		D.S. Hoedt
Totaal f 176,28 =	171,-	5,28 ⁶⁹	

Lijst 2: Militair departement te Amboina

[Van de 22 militairen op de lijst, lopende van majoor tot 2^e luitenant, gaven twaalf een bijdrage. Het hoogste bedrag was f 2,55, het laagste f 0,50. Het totaal bedroeg f 20,86.]

Lijst 3: De Regenten onder Amboina

Radja Ema	f 2		J.F. de Fretes ⁷⁰
Radja Latuhalat		1	J.W. Salhuteru
Radja Kilang	2		J. de Queljo
Radja Hutumury	2		J. Tehoepiorij
Radja Soija	1		J. Desilva
Pattij Seijlale	1		P.C. Lopies Soedah bajar ⁷¹
Pattij Soija boven	1		J.E. Pattijmahu
Pattij Hatoe		1	M. Hihalatu
Pattij Nakoe	1		A.J. Waas awrang toea
Pattij Soelij nog niet betaald ²			J. Palawpessij
Pattij Lilibooij		1	W. Cattinja
Pattij Halong suda bajar ⁷²	1		J. Haloerij
Pattij Waaij	2		J.L. Bakarbessij
Orangkaija Oerimessing	–	–	P. Mattahena voor gezien getekend
Orangkaija Amantelo	1		J.H. Tisera
Orangkaija Groot Hatiwe	1		A. Nunumete
Orangkaija Tawirie	1		E.H.E. Huwae
Orangkaija Hatalaij	1		J ^s . Lopis
Orangkaija Roetong		1	J.J. Maspaitela

64 H.A. Meijnne; 1807/8-1842.

65 D.F. Pietersz; 1813/4-1873; onderwijzer gouvernements lagere school; op het eind van zijn leven president van de Wees- en Boedelkamer te Ambon.

66 Ten rechte: B.N.J. Roskott.

67 J.A. Kuuhl; 1806/7-1856; vendumeester.

68 D.S. Hoedt; 1815-1893; gouvernementssecretaris.

69 *Sic.*

70 Deze “regenten onder Amboina” zijn aan de hand van de thans beschikbare bronnen niet nader te identificeren. Doch voor het doel van dit artikel is het voldoende te weten dat zij in hun kwaliteit van inlands hoofd al of niet hebben bijgedragen.

71 *I.e.* reeds betaald.

72 *I.e.* reeds betaald.

Orangkaija Amahusu	1	X het kruisje is van Daniel Silooij
Orangkaija Passo	1	C.J. Simauw
Orangkaija Tial Christen	1	A.J. Silawanoebisij
Orangkaija Klein Hatiwe	1	J. Timorosoa
Orangkaija Rumatiga	1	J. Sitah
Gezaghebber Nussanive	1	F. Desoysa
Gezaghebber Allang	1	M. Pattij
Gezaghebber Mardika	1	A. De Costa
Gezaghebber Hukurila	1	E.T. Desiretta radja Ema muda ⁷³

Lijst 4: De Regenten onder Saparoea en Haroeko

J.L.B. Engelhard ⁷⁴	<i>f</i> 6	Engelhard
M.H. Schultz ⁷⁵	1	M.H. Schultz
D.J. Paulusz ⁷⁶	2	D.J. Paulusz
P. Siegers ⁷⁷	1	P. Siegers
H.D.C. van Capelle ⁷⁸	1	Van Capelle
P. Rieuwpassa	1	P. Rieuwpassa
Radja Saparoea	2	M.J. Titiweij
Radja Tiouw	2	S. Pattuwaes
Radja Porto	2	G.J. Nanlohi
Radja Sirij Sorij	2	J.M. Manusama
Radja Ulath	2	M.I. Nikijuluw
Radja Nolloth	2	A.A. Huliselan
Radja Tuhaha	2	E.T. Supusepa
Radja Paperoe	2	J. Latumairisa
Radja Booij	2	J. Wasuasina
Radja Haria	2	J. Leihitoe
Pattij Ouw	2	P.P. Nikijuluw
Pattij Haria	—	—
Radja Itawakka	2	H.W. Watimena
Pattij Ihamahoe	2	J.J. Lilipalij
Radja Haroekoe	1	J.C. Ferdinandus
Radja Sameth	1	H. Rieuwpassa
Radja Oma	3	C.C. Pattinama
Radja Aboro	1	Z. Usmanij
Gezaghebber Wassoe	1	S. Pattinama
Pattij Carieuw	1	J. Pattiradjawane
Pattij Hulalieuw	1	A. Aisina
Radja Titawaij	3	J. Hietijahubessij
Radja Aboeboe	2	A.L. Manusama
Radja Ameth	2	A. Picaulij
Pattij Leinitoe	2	S.A. Tanasale
Pattij Sila	1	A.L. Sosilisa
Pattij Akoon	1	A.C. Tuwankotta
Pattij Nalahia	1	H. Siwakabesij

73 *i.e.* plaatsvervangend *raja* van Ema.

74 J.L.B. Engelhard; 1802-1877; 1833 assistent-resident van Saparua en Haruku.

75 M.H. Schultz; overl. 1842.

76 D.J. Paulusz; 1802-1864; havenmeester.

77 P. Siegers; 1786/7-na 1842.

78 Henricus de Ceuninck van Capelle; 1801/2-1859; commies te Haruku.

Lijst 5: De Regenten van Hila en Larieke

J.R. Paape ⁷⁹	3	Paape
R. Barber ⁸⁰	1	Barber
J.J. Dias	1	J.J. Dias
M. Sartean	1	Sartean
P. Breemer	1	J.H. Breemer ⁸¹
W. Latuasan	0,50	W. Latuwasan
Orangkaija Tumalehuw ⁸²	0,50	A. Helekota
Pattij Boano	0,50	D. Hutuelij
Orangkaija Piroe ⁸³	0,50	Gesteld {x} door F. Tilawano
Orangkaija Tanoenoe ⁸⁴	0,50	Gesteld {x} door C. Kuhuela

Totaaloverzicht

Inteekening voor 1835

Civiel departement te Amboina	f 176,28
Militair departement te Amboina	20,82
De Regenten onder Amboina	30,- ⁸⁵
De Regenten onder Saparoea en Haroeko	59,-
De Regenten onder Hila en Larieke	9,50
Totaal	295,60
Gaat af de waarde der zegels voor wissels	0,60

Bij missive van den 21^e December j.l. nr 34,
aan het Hoofdbestuur⁸⁶ te Batavia overgemaakt 295,⁸⁷ -.

Slotopmerking

Een niet gemakkelijk te overschatten factor die het geefgedrag van het christelijk deel der bevolking bepaalde, was deszelfs conservatieve kijk op de omringende wereld, de medemens en het hiernamaals, die zich manifesteerde in de wens om vast te houden aan de bestaande, uit de VOC-tijd geërfde culturele, godsdienstige en onderwijskundige infrastructuur. Hierin waren westerse en oosterse elementen schijnbaar moeiteloos versmolten, hetgeen betekende dat enerzijds elk christelijk dorp een eigen kerk, school en voorganger *cum* schoolmeester had en veel huisgezinnen over een bijbel, een psalmboek en een prekenboek van Caron⁸⁸ beschikten, terwijl daarnaast tal van pré-christelijke

---

79 J.R. Paape; 1786-1838; bekleedde sedert 1822 verschillende functies bij het Ambonse gouvernement, was o.m. gouvernementsecretaris (vanaf 1822), schoolopziener (1825-1828), en lid van de Raad van Justitie (vanaf 1826). Sedert 1829 vervulde hij de functie van assistent-resident, eerst te Ambon, vanaf 1830 te Hila en Larieke, en in 1838 te Haruku.

80 R. Barber; 1797-1836; 1825 commies te Hila; 1831 assistent-resident te Larieke.

81 De handtekening wijkt af van de door een klerk genoteerde naam in de linker kolom.

82 Op het eiland Manipa.

83 Gelegen aan de Baai van Piru, Z.W.-Ceram.

84 Idem.

85 Ten recht f 32,-.

86 *I.e.* van het bijbelgenootschap.

87 Ten rechte f 297,-.

88 *Voorbeeldt des Openbaeren Godtsdiensts, Bestaende in de verhandelinge van de XII Articulen des Geloofs, de Wet Godes, 't Gebedt des Heeren, Mitsgaders de Feest- Bid- en Danck-texten, ten dienste der Inlandtse Christenen op Amboina, in 40 Praedicationen eenvoudelyk gestelt door Franchois Caron, Wel eer Bedienaer des Goddelycken Woordts op Amboina in Oost-Indiën. Tsjeremin Acan Pegang Agamma, Itoula mengartinja deri Artigo XII deri Pitsajahan, Sabda Allah, Mintahan - Doa Tuan, Lagi Issinja deri Hari Raja Raja, Sombayang dan Poudjihan, Gouna orang Nassarani di Ambon, berator dalam 40 parracarra rewajat Deri pada Franchois Caron, Daulo pandita di Tanna Ambon, t'Amsterdam, Door ordre van d'E.E. Heeren Bewinthebberen der Oost-Indische Compagnie by d'Erfg. van Paulus Matthysz. in 't Muzyc-boek, gedrukt, 1693.*

gebruiken, waarden en opvattingen betreffende de positie der *adat*-hoofden in de kerk, de voorouders, geesten en goede en kwade machten bleven voortbestaan of, soms op onderdelen aangepast, op termijn zelfs herleefden.

Dit conservatieve Molukse christendom was een belangrijk bestanddeel van het ideologische en politieke cement dat het gebied al generaties met het verre “moederland” verbond en eraan onderworpen hield. Het was dit cement dat, hoewel de initiële banden tussen christendom en overheid zoals die onder het Ancien Régime bestaan hadden, na 1800 formeel niet meer bestonden, het gouvernement in Ambon toch in staat stelde zijn opvoedende taak te volvoeren – al was de perceptie van die taak in toenemende mate afhankelijk van de particuliere opvattingen en initiatieven van de gewestelijke hoofden van bestuur. De inheemse bevolking der Midden-Molukken wenste geen verandering van de politieke en religieuze *status quo* – de (grotendeels) op het bewaren van de bestaande maatschappelijke ordening gerichte opstand van Thomas Matulesy (Patimura) in 1817 was daar ook een uiting van. Een belangrijke conclusie die uit de betrekkelijk succesvolle fondsenwerving voor de bijbelverspreiding in de jaren 1824-1835 te trekken valt, is dat het juist de inheemse bevolking geweest is die de grondstoffen voor dit cement in royale mate heeft geleverd en daarbij krachtig heeft bijgedragen aan de vorming en instandhouding van hechte koloniale machtsverhoudingen in dat deel van de Indische archipel.

During the VOC era, the Reformed Church was the established church in the territories dominated by the Dutch. From 1643 onwards it was subjugated to the state (that is, to the VOC officials); on the other hand the state cared for it and financed all its activities. In 1798 the Netherlands got a new constitution and after a few years the guiding principles of this constitution were introduced in the colonies also. The state proclaimed itself neutral in religious matters; church and state became separated entities. Both in Holland and in the colonies, however, this did not mean that for the state religion became unimportant. It was put into the service of the state, to strengthen it and to teach its citizens the right behaviour. Consequently, until well into the twentieth century the churches in the Dutch East Indies were financed and, in the case of the Protestant Church, kept under strict supervision by the state. To a lesser degree, the same was true of the Roman Catholic Church and (in some respects) of Islam.

The financing of the church by the state did not include general activities like the translating and distribution of Holy Scripture. Many officials, however, considered these activities beneficial to the spreading of civilization among the indigenous population. Accordingly, they promoted and supported initiatives in this field. In the Central Moluccas, Governor P. Merkus (1822-1828) was chairman of the regional Auxiliary Bible Society. His successor, A.A. Ellinghuyzen (1829-1836), warmly supported the fund raising activities undertaken in the Central Moluccas between 1830 and 1835. Following his example, most officials, including village heads and other local dignitaries subscribed for smaller or larger sums on the lists which were circulated on Ambon and the surrounding islands. An exception is formed by the burger community, which consisted of Eurasians and other persons outside Amboinese society. By financing the distribution of the Bible, the indigenous population contributed to the strengthening of the politico-religious ideology which in the Moluccas supported the colonial relationship.